

TÜRK ŞEHİRCİLİK TARİHİNDEN : HATUN ŞEHİRLERİ

TUNCER BAYKARA

Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdâri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü

Türk yaşayışında asıl hâkim olan unsur mücadeledir, savaştır. Bu mücadele önce tabiatla savaştır. Türk hayatı bir bakıma bu tabiatla savaşın içindedir ve onunla doludur. Bu savaşa bütün Türkler, kadın - erkek çoluk - çocuk katılırlardı. Bu savaşta, tıpkı günümüzde olduğu gibi, kadına da büyük işler düşerdi. Bu savaş başarılıp Türkler tek tek yaşamaya devam edince, bu defa diğer insanlarla, komşu kabile ve kavimlerle savaş kendisini gösterir. Bu mücadele, tabiatla savaştan biraz farklıdır. Artık buna kadınların iştiraki, eskisi kadar çok olmaz. Gerçi Türk kadınlarının bu tür mücadelelere iştiraki çok görülmüştür. Ancak Türk savaş geleneklerinde, kadınların bizzat muharebeye iştiraki açık ve devamlı bir özellik olarak görülmemektedir.

Türk hayatında mücadele, böyle bir varolma kavgasının neticesi gibidir. Savaş, bu varolma kavgasının bir gereği olarak bütün hayatımızı doldurmuştur. Önceleri bir varolma kavgasının icabı olarak görülen savaşa, daha sonra insanların, özellikle Türklerin mutluluğu için girişilir oldu. Türk, kendisinin varolması için savaşmıştır. Gerçi bu gelenek daha sonraları, bilhassa İslâmiyetin kabulünden sonra "cihat" geleneği ile pek güzel uyumuştur. Bu şekilde, zaten doğduğundan beri mücadelenin içinde, yani asker olan Türkler, bu vasıflarını devam ettirdiler.

Türk ordularının seferlerine kadın ve çocuklar katılmazlardı. Fakat çok uzun süren seferlere, özellikle büyük cihangirlerin seneler devam eden seferlerine kadın ve çocukların da katıldığını görüyoruz. Bu özellik, efsanevi Türk hakanı Oğuz Han'dan beri böyle görülmektedir¹. Daha sonraki Cihangirlerin Cengiz ve Temür'ün seferlerine de "uğruk", yani ailesi efradının katıldığı biliniyor². Herhalde senelerce devam eden büyük seferlerin dışında, orduya kadın ve

¹ *Oğuz Destanı* (Z. V. Togan tercümesi), İstanbul 1972, s. 26, 33, 47.

² Uluğ Bey bile, Temür'ün "Beş Senelik Seferi" sırasında doğmuştu.

çocukların katılması, Türk tarihi için söz konusu değildir. Türk orduları, savaşçılardan ve onların desteğini sağlayan kısımlardan teşekkül ediyordu.

Kadınların da götürüldüğü uzun süreli seferlerde bile, özellikle yaşlılardan teşekkül eden “uğruk”un geride bırakıldığını Oğuz Destanı’nın farsça şekinden öğreniyoruz. Bunlar için ayrı bir korunma tedbiri almak gerekmiş “Oğur” kavimleri bu işle görevlendirilerek geriye gönderilmişlerdir³. Daha sonra bir kısım Kanglılar da koruma görevine katıldılar⁴. Hattâ Oğuz, Kanglılara ev, hazine ve uğruğunu kendisi dönünceye kadar koruyup kollamalarını emretmişti⁵. Seferlerin süresi içinde de geride kalanların hayatlarının korunmaları, hayli önemli bir mesele olarak kendisini göstermektedir. Bu durum, özellikle etraflarında hasımları çok Türk boylarında daha büyük bir ehemmiyet kazanıyordu. Onlar, kadın ve çocuklarıyla girilmesi güç, uzak vadilerin içlerine çekiliyor, kadın ve çocuklarını bu mahfuz yerlerde bırakıyorlardı. Böyle yerler ise, genellikle vadi tabanları olup su ve otlak bakımından elverişli, ayrıca düşman gözlerden de uzaktı. Sarp dağ vadileri, hattâ göller içindeki adalar da korunma için elverişli yerlerdi. Nitekim Prof. B. Spuler’e göre Türk yerleşme yerleri, daha çok kadın ve çocukların korunmaları endişesinden doğmuştur⁶.

* * *

Eski Türk kitabeleri içinde, özellikle Yenisey boylarında bulunan mezar kitabeleri ayrı tarzda kaleme alınmışlardır⁷. Bu kitabelerin kahramanlarının hemen hepsi de “kuyda konçuy ve öz(yazı)daki oğul”larına doymadan öldüklerinden yakınırılar. Konçuy ve oğullara karşı duyulan özlem, özellikle Yenisey boylarındaki Hakas, Tuva ülkeleri beylerinin içinde yaşıyordu. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, Türklerin “hatun”ları, “konçuy”ları “kuy”larda otururlardı. İşte Türk erkekleri, kuydaki kadınlarına doymadan ömürlerini savaş

³ *Oğuz Destanı* (Z. V. Togan tercümesi), İstanbul 1972, s. 24.

⁴ *Aynı eser*, s. 27.

⁵ *Aynı eser*, s. 28.

⁶ Prof. B. Spuler’in 30 ve 31.V. 1969 tarihinde İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi’ndeki konferansından: “Göktürkler göçebe idiler. . . ancak kadın ve çocuklar daha mahfuz yerlerde bulunuyorlardı”.

⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, III, 18.

ve mücadele ile tükettiklerinden içlerindeki özlemi mezar taşlarına kazdırmışlardır.

Bu arada bir diğer nokta da dikkati çekiyor. Bilindiği gibi, Türk soyluları ve beyleri arasında yabancı kızlarla, bilhassa çinlilerle evlenmek hayli rağbet görüyordu. Bu hususiyet sadece kitabelerin kaldığı Göktürk veya Uygur çağına ait olmayıp Hunlar devrinden beri devam edegelen bir vakıa idi. Bu çinli hatun veya prensesler, kendilerinin “k’ong-çu” ünvanlarını da beraberlerinde getirmişlerdi ki, türkçedeki “konçuy” bundan gelmektedir⁸. Fakat yukarda bahsedilen kitabelerde zikri geçen “konçuy”lardan murat, sadece çinli hatunlar olmayıp, Türk aslından da gelen kendi sevgili “hatun”ları, yani “konçuy”larıdır.

Türk beyleriyle evlenen çinli konçuyalar, Çin’de kendi konak veya saraylarında büyümüşlerdi. Onun için Türk ülkesine gelince, daha çok göçebelikle dolu olan Türk hayatını yadırgıyorlardı. Kısmen de olsa bunu önlemek için Türk beyleri, özellikle Hanlar, Çinli hatunlar için ayrı bir ikametgâh yaptırmaktan da geri kalmamışlardır. Zaten Türk geleneklerine göre “gelin” kalabalık bir maiyetiyle de gelebileceğinden, konçuyaların buradaki hayatları daha iyi geçiyordu. Bilhassa Uygur çağında Çinli konçuyalar için ayrı saraylar görülmektedir⁹. Bunlar elbette ki diğer Türk Beylerinin kendi hatunlarına yaptırdıklarından çok daha mükemmel yapı ve tesislerdi.

* * *

Yukarda “konçuy”ların oturdukları “kuy”dan kısaca bahsetmiştik. Menşei farsça kabul edilen¹⁰ günümüz “köy”ünü hatırlatan “kuy”, çince “kuei”den de gelmiş olabilir¹¹. Göktürk çağı kitabelerinde, sadece kadınların oturduğu kısım, yani harem anlamından başka, normal köy manasını da ihtiva edercesine kullanılmaktadır. Bu kelimeye daha çok Yenisey boylarındaki kitabelerde tesadüf edilmektedir¹². Umumiyetle hemen hepsi mezar kitabesi olan bu

⁸ H. Ecsedy, “*Old Turcic Titles of Chines Origin*”, Acta Orientalia, XVIII/1-2 (1965) s. 83-91.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Sino - Turcica*, Taipei 1964, s. 22, 24.

¹⁰ *İslâm Ansiklopedisi*, VI. s. 924.

¹¹ *Drevnetürkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 453: “Kuei” kelimesinden geliyor; “harem, kadınların yaşadığı kısım” anlamında.

¹² S. E. Malov, *Yeniseyskaya Pis'mennost Tyürkov*, Moskova - Leningrad 1952, bk. ukazetel / dizin; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, III. İstanbul 1940; A. Şçerbak, “*Inscription Runique d'Oust - Elégeste*”, UAJa, v. 35/F (1963) s. 145-149.

yazıtlarda “kuydaki konçuya, öz(yazı)daki oğula doyulmadan” ayrıldığından söz edilir. Burada sözü geçen “kuy” kelimesine, Malov ve arkadaşları rusça “terem”, yani “ev, bina, yapı” anlamı veriyorlar. Fakat unutmamak gerekir ki bu yapılarda sadece kadınlar kalmaktadır. H. Namık Orkun da, bu kelimeyi kadınların yaşadıkları ayrı bir yer olarak anlamakla beraber, tam ve açık bir karşılık verememiştir¹³. Pek çok arkaik türkçe kelime ve tabirleri hâlâ saklıyan Tuva lehçesinde bu kelimenin “ordu” ile karşılanması da dikkati çekiyor¹⁴. “Ordu” bizzat hükümdar, han karargâhı anlamında olmakla beraber, herhalde buradaki mânâsı hükümdarın kadınlarına mahsus karargâhdır.

Prof. M. Mori, “kuy” ve “öz” kelimelerine ait araştırmasında, daha çok Kaşgarlı’ya dayanarak Göktürk kitabelerinde geçen “kuy” ve “öz” kelimelerini bir ve eş anlamlı kabul ediyor¹⁵. Yani her ikisinin de mânâsı “vâdinin dibi, tabanı” demek oluyor. Ancak Kaşgarlı’nın ifadesinden “kuy” ile “öz(yazı)” arasında anlam farkı olabileceği de dikkati çekiyor¹⁶. Herhalde “kuy”, vâdilerin içlerine, nehir kıyılarındaki düzlüklere, “öz” veya “yazı” ise hem yamaçlarda, hem de yukarılarda, tepelerin üzerindeki düzlüklere denilmiş olsa gerek. Kadınların vâdinin dibindeki, erkeklerin ise yayla sahalarına yakın düzlüklerde bulunmuş olmaları daha akla yakındır. Bir başka deyişle “konçuy”lar kışlaklarda oğullar ise yaylak sahalarında oturmuş olabilirler.

Prof. M. Mori, Türk hatunlarının “kuy”daki varlığının tabii olması gerektiğini de ilâve eder. Çünkü Çin kaynaklarına göre, Kırgız beyleri, çok defa nehir boylarında yaşıyorlardı. Zaten bu yörede nehir adları, aynı zamanda boy adı olan kavimler de hayli çoktur. Muhakkak ki Yenisey’in ve kollarının ulaşılması güç vadileri, kadın ve çocukların muhafazaları için en iyi yerlerdi. Türk Beyleri, kendileri savaşa gittikleri zamanlar, kadın ve çocuklarını gönül rahatlığı ile burada bırakabiliyorlardı. Kadınlarını vâdinin dibinde

¹³ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II. 30-40; “Uyug - Turan Yazıtı”, *Türk-lük Dergisi*, s. 3 (1 Haziran 1939), s. 224-226.

¹⁴ İ. A. Batmanov - A. Ç. Kunaanın, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Tuvi*, Kızıl 1963, v. 1 s. 14, 34.

¹⁵ Masao Mori, “On the Meaning of the Words “qu(o?)y” and “öz” in the Yenisey Inscriptions”, *The Toyo Gakuho*, vol. 45, No: 1 (June 1962) s. 01.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugat it - Türk*, Ankara 1938-1942, I. 46, 89.

yaptıkları yapı ve tesislerde, oğullarını ise hayata daha faal şekilde katılmaları için “öz”(yazı) da bırakmış olmalıydılar¹⁷.

Türk beyleri, işte böylece geride bıraktıkları kadınlar, konçuy-ları yani en kıymetli varlıkları için bazı tesisler yapmışlardı. Yukarda da dediğimiz gibi, bu nevi yapılar bizzat çinli prensesler için ayrı ve mükellef bir saray şeklinde oluyordu. Abakan nehri boylarında Evtjukhova'nın incelediği¹⁸ sarayın da, bir hatun için yapılmış olması akla geliyor. Fakat bu yapı, umumiyetle M.Ö. birinci yüzyıl başlarında Hunlulara iltica eden çinli general Li-ling için yapılmış kabul edilir¹⁹. Türk Hatunlar için böylesine mükellef yapılar düşünülmemekle beraber, herşeyden önce savunmayı en iyi sağlayacak bir çevre duvarı söz konusu olmalıdır. Bunun içinde de gerek sabit evlerde, gerekse yurtlarda oturulabilirdi.

Türk erkeklerinin seferlerinde, Türk beylerinin hatunları da özellikle kuzeydeki nehir boylarının varılması güç vadilerinde yaşıyorlardı. Böylece kıyılarında yaşadıkları nehirlere, çoğu zaman kendi adlarını vermişlerdir. Nehir isimlerinde günümüze kadar yaşayan “hatun” adı, şüphesiz kadınların bu şekilde yaşadıkları çağların hatırasıdır. “Kadın-su” yahut “Hatun-ırmağı” gibi isimler, özellikle Güney Sibiryaya sahasında hayli vardır²⁰.

Daha sekizinci yüzyıla ait kayıtlarda bile varlığı sezilen “hatun” kelimesi üzerinde de biraz durmak gerekmektedir. Çoğunlukla Soğd menşeli kabul edilen²¹, fakat daha Tabgaç (T'oba) devrinden iti-

¹⁷ 1016'larda Batı seferine çıkan Selçuklu Çağrı Bey de, kardeşini diğerleriyle birlikte girilmesi güç çöllere göndermişti: Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 188; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-274.

¹⁸ *Po Sledam Drevnikh Kul'tur*'de Moskova 1954, s. 202-205; A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 504.

¹⁹ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 67, 69; Dr. E. Esin, “Orduğ, Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara), VI/10-11 (1958), s. 135-215.

²⁰ Günümüz atlaslarında bile böyle nehir isimleri haylidir; Meselâ *Atlas SSSR*, Moskova 1955, bk. ukazatel / dizin: Obi Nehrini teşkil eden iki koldan soldaki olup, kaynağını da Katun dağlarından alıyor. Diğer bazı isimler için bk. Grum Grjımaylo, *Çapadnaya Mangoliya*, Moskova 1926, dizin; birçok isimleri S. E. Malov da zikretmiştir: *Yeniseykaya Pis'mennosti*, Moskova 1952, s. 19-20, not: 4.

²¹ W. Barthold, *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 31; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 33; Nersahî (R. Frye), *The History of Bukhara*, Cambridge 1954, s. 110-111.

baren Türkçeye girmiş görünen²² “hatun”un türkçe menşeden gelmiş olması da muhtemeldir²³. Bu kelime, Kaşgarlı’ya göre “Afra-siyab neslinden gelen soylu Türk kadınlarına” itlak ediliyordu²⁴.

* * *

“Hatun”la ilgili malumatı bir kenara koyup, şimdi bir başka özelliğe bazı toponimik delillere göz atmak gerekmektedir. Sadece Anadolu’da değil, Türklerin oturdukları bütün sahalarda görülen “Kız-kalesi”²⁵, “Kız-kulesi”²⁶ ve “Kız / Kızlar-tepesi”²⁷ gibi isimler dikkati çekmektedir. Asıl enteresan olanı bu isimlerin verildiği yerlerin müşterek özellikler taşımalarıdır. Bu özellikler de, yukardan beri sözünü ettiğimiz “korunmaya elverişlilik” ile birleşmektedir.

Türk beylerinin, seferlere giderken kadın ve çocuklarını mahfuz yerlere bıraktıkları kesinlikle söylenebilir. Korunması elverişli olan bu yerler içinde, yukarda sözünü ettiğimiz vâdi içleri kadar, dağ tepeleri de söz konusudur. Sarp tepeler, sivri kayalar üzerleri de, hele bir savunma duvarı ile desteklenince en mahfuz yerler oluyorlardı. İşte Türk beyleri bu neviden de tahkimat yapmış olmalıdırlar. Bu konuda asıl büyük dikkat “kız”lar üzerinde gösteriliyordu. Günümüzde olduğu gibi, eskiden de Türk insanının şerefini, aynı zamanda kızı temsil etmiş olsa gerek. İşte Türkler, sarp tepeler, sivri kayalıklar üzerindeki kalelere, veya bizzat tepelere, bu çağların hatıraları içlerinde yaşadığı için “Kız-kalesi” veya “Kızlar-tepesi” diye ad koymuş olmalıdırlar. Böyle isimler Anadolu’da pek çok olup, Türkler Macaristan’a kadar da taşımışlardır.

²² G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neüpersischen*, Wiesbaden 1967, III, 132-141.

²³ P. Pelliot et L. Hambis, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan*, Leiden, 1951, s. 183; Z. V. Togan, Giriş, s. 33.

²⁴ Kaşgarlı, *Divan.*, I., 410.

²⁵ Anamur yakınlarında, Ani, Anazarba harabelerinde, ve Afyon kalesinde.

²⁶ İstanbul boğazındaki en meşhurdur. “Kız Kalesi”ne dair VIII. Türk Tarih Kongresi’ne de bir bildiri sunduk; orada daha çok bilgi vardır,

²⁷ Erzurum doğusunda, Burdur - Denizli yöresinde pek çok dağ zirvesi böyle adlanmıştır. Ayrıca meselâ Soğd ülkesinde Kız-tepe, (S. K. Kabanov, “*K. İzuçeniya Agrarnago Stroya Soğda v V-VI vv*”, Sovetskaya Arkheologiya, 1966/3, s. 52-66), Sırderya bölgesinde Kelin-tübe, Kelin-arık gibi isimler de çoktur (V. M. Jirmunskiy “*Sırderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler*”, Belleten XXV/99 (1961), s. 471-483). Yine Jirmunsky’ye göre bu cins yer adları Türklerle meskün sahalarda çok yaygındır.

“Kız-kalesi” adlandırma geleneğinin Çin kaynaklarına akseden bir diğer efsanevi kaynağı da vardır. Rivayete göre Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardı. Bunlar öylesine güzeldiler ki, Hun hükümdarı insanlarla evlendirmeye kıyamayıp, Gök’e takdim etmek istedi. Kuzeyde, uzak bir yerde yüksek bir kule yaptırarak kızlarını içine yerleştirdi. Seneler geçti, fakat ne gelen vardı ne giden. Bu sırada yaşlı bir kurt, kulenin dibine in kazarak yerleşmiş, gece gündüz ulumaya başlamıştır. Küçük kardeş “herhalde bize gelecek ilah bu olsa gerek” diye kurdun yanına indi. Neticede çocukları Uygurların atalarını teşkil etmişlerdi²⁸.

Gerek yukarda sözünü ettiğimiz husus, gerekse bu efsane, bir kısım yerleşmelerin kadınlara bağlı olduğunu açık-seçik göstermektedir. Anadolu’ya gelen Türkler arasında bile, bu türden gelenekler hayli kuvvetli olarak yaşamıştır. 1453’de ancak kesinlikle fethedilen İstanbul’daki Kız-kulesi ile Anamur yakınlarındaki Kız-kalesi aynı karakteristikler göstermektedir. Sadece büyüklükleri farklıdır ki, onun için İstanbul’daki “kule” diye adlandırılmıştır. Ani, Anazarba hatta Afyon kalelerinde, asıl kaleden ayrı, dik ve sarp bir kule veya tahkimat manzumesi de “Kız-kulesi” veya “Kız-kalesi” diye anılmaktadır. Pek muhtemeldir ki, Birûnî’de ismi geçen “Khız-tengizi” de, aynı esasa göre adını almıştır²⁹.

* * *

Bütün bu özelliklerden sonra kesinlikle düşünebiliriz ki, bir kısım Türk kadınları için yerleşik hayata geçmek, Türk tarihinin çok daha eski zamanlarından beri söz konusu olmuştur. Bunlar kimi zaman dağ başında bir kule, kimi zaman vadi içlerinde “kuy”da bir yapı kimi zaman ise, mükellef bir saraydır. Böylesine başlayan yerleşme, zamanla büyümüş, iskân yeri gittikçe gelişmiş hatta “şehir” denebilecek bir özellik bile kazanmıştır.

Türk şehirlerinin tarihinde, bu noktadan başlayıp gelişen ve şehirleşen şüphesiz pek çok yerleşme mevcut olmuş olmalıdır. Ancak bunlar içinde tarihî kaynaklarda bizzat “Hatun-şehri” olarak anılanlar dışındakileri bilemiyoruz. Şüphesiz birçoğu isimlerini zamanla kaybetmiş, başka isimler almışlardır. Hatta A. von Gabain’e göre,

²⁸ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 73.

²⁹ Z. V. Togan, *Giriş*, s. 438, Hş. 105.

Kara-balgasun bile, başlangıçta böyle bir “Hatun-şehri” daha doğrusu “Hatun-köyü” idi³⁰. Ancak Yenisey kitabelerinde hatun ve oğulların ayrı yerlerde kaldıklarının zikredilmesini de unutmamak gerekmektedir.

Göktürk kitabelerinden öğreniyoruz ki, belki Kültegin’in ölümü ile neticelenen savaşlar, “ordu” da, özellikle Göktürklerin soylu kadınlarının bulunduğu kısımda cereyan etmiştir. Düşmanlar buraya saldırmakla Göktürlere en tesirli darbeyi vuracaklarını, onların şerefini ayak altına alacaklarını düşünmüş olmalıydılar. Burada sözü geçen “ordu”yu, hakanın kadın ve çocuklarının bulunduğu yer olarak anlamak daha doğru olsa gerek. Zaten Tuva lehçesinde “kuy”a “ordu” karşılığı verilmesi de dikkati çekmişti. Ancak bu kısmın sadece kadınlara mı tahsis edildiği açıklıkla belli değil. Fakat başka yerlerden, “Han” ve “Hatun” için ayrı “ordu”lar olabileceğini görüyoruz.

* * *

İslâm coğrafyacıları, Taşkent yöresinde, Binket civarındaki bir Hatun kath’dan bahsederler³¹. Muhakkak olarak denebilir ki, bu şehir Türklere aittir ve zaten adı “Hatun-şehri” anlamındadır. Başka ülkelerde buna benzer adlar taşıyan şehirler göremiyoruz. Diğer taraftan bu şehrin yakınlarında, birkaç fersah mesafede³² vaktiyle bir askerî ordugâh olan, ancak zamanla küçük bir kasaba haline geldiği anlaşılan Yabgu kath vardır³³.

“Hatun” ve “Yabgu” şehirlerinin böyle birbirine yakın bulunması üzerinde durulmaya değer bir hususiyettir. Buna benzer özellikleri Hunlar çağına kadar çıkaran izler vardır. Liao çağına ait olmakla beraber, Hun devrine ait unsurlar da saklıyan bir kayıttan “Wo-lu-to” yani “Ordu” şehrinin yakınlarında, ayrıca bir “K’o-tun”

³⁰ A. von Gabain, *Steppe und Stadt*’dan naklen, W. Samolin, *East Turkestan*, Hague 1964, s. 75.

³¹ W. Barthold, *Turkestan, Down to the Mongol Invasion*, London 1968, s. 173; *Hudud ül-Alem* (W. Minorsky neşr ve tercümesi), London 1937, s. 118.

³² Yabghu kath da, Khatun kath da Bin kath’den iki fersah mesafede gösterilir; fakat aynı yerde değildirler, bk. Barthold, *Turkestan*, s. 173.

³³ Barthold, *Turkestan*, s. 173; *Hudud ül-Alem*, 117; Qudama’ye göre bir askerî karakoldur.

şehrinin de bulunduğunu öğreniyoruz³⁴. Bu “Ordu”, eskiden Hsiung-nu / Hun Şan-yüsünün karargâhı imiş. Kidan / Kitay’lardan Yeh-lü Ta-shih 1124 yılında batıya giderken bu “Hatun-şehri”nden geçmişti³⁵. Burada yine dikkati çeken Ordu ve Hatun şehirlerinin âdeta yanyana bulunmasıdır. Buradaki “Ordu” Batı Türkistan sahasındaki “Yabgu-kath”in yerini tutmaktadır.

Çin kaynaklarına göre Uygurlardan Bilge Kağanın otağı, Karakurum’un 70 lî kuzeybatısında idi. Chin-lien Hatun’un otağı da, yine aynı istikamette ve aynı yerden 100 lî uzakta bulunuyordu. Buradan anlaşılıyor ki Uygur Hakan ve Hatunlarının otağları aynı yerde olmayıp aralarında 15 km kadar bir mesafe vardı³⁶. Bu yerlerin muhtemelen Hun çağından beri gelen yerleşmelerle de ilgisi vardı.

Bu konuda dikkati çeken sonuncu misal Hazar ülkesindeki Hatunbalıktır. Hazar hükümdarı Yusuf’un dediğine göre “Hatun”, cariyeleri ve kendi adamları ile şehrin bir kesiminde ikamet ediyordu³⁷. Hakanın kendisi ayrı bir yerde, üçüncü şehirde kalıyordu. İslam coğrafyacıları Hazar şehirlerinden birinin adını “Hatunbalıg” okunabilecek şekilde kaydetmişlerdir. Şüphesiz burası, Hakan Yusuf’un mektubunda bahsettiği ve hatunun oturduğu şehir kısmı olmalıdır. Burada da Hakan ve Hatunun oturdukları yerlerin ayrı ayrı olması dikkati çekiyor.

Türk şehircilik tarihinde, en önemli yeri muhakkak ki Hanların karargâhları üzerinde veya civarında kurulan şehirler işgal etmektedir. Fakat Han karargâhları yakınında, ayrıca Hatunların da karargâhı bulunuyordu. Bu karargâhların etrafında da zamanla şehir denebilecek yerleşme yerleri meydana geliyordu. Bu oluşum, yukarıda ilk olarak zikrettiğimiz “kuy” yerleşmelerinden daha belirli bir özelliştir. Adeta bizzat “Hatun” yani kraliçenin sebep olduğu şehirler demektir.

³⁴ J. Markwart, *Über das Volkstum der Komanen*, Leipzig 1914, s. 195; Çince metnin tercümesini arkadaşım İsenbike Togan’a borçluyum; ayrıca bk. K. A. Wittfogel - Fêng Chia - Shêng, *History of Chinese Society, Liao* (907-1125), Philadelphia 1949, s. 587; ilerde: Wittfogel.

³⁵ E. Bretschneider, *Mediaeval Researches I.*, London 1967, s. 212; Wittfogel, *aynı eser*, s. 631; B. Ögel, “Tatar” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, XII, 53-54.

³⁶ B. Ögel, *Sino-Turcica*, Teipei 1964, s. 22-24.

³⁷ A. Y. Yakubovsky, “IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair”, *Belleken XVI/62* (1952), s. 273-297.

Yenisey kitabelerinde konçuyun oturduğu “kuy”un, oğulun bulunduğu “öz(yazı)”dan ayrı olarak zikredilmesinin sebebi de bu şekilde daha iyi anlaşılıyor. Bu yörelerde konçuyun ikametgâhı “Hatun”, oğulun bulunduğu yer ise bizzat han karargâhının yerini tutmaktadır. Konçuy ve oğulların ikametgâhlarının farklı olması, İslâm kaynaklarının belirttiği “hatun” ve “yabgu” şehirlerinde de görülmektedir.

* * *

Göktürkler çağında kesinlikle “Hatun” adını alan bir şehre dönüşen yerleşme yeri tesbit edemiyoruz. Fakat gerek batıdaki halefleri Hazarlarda, gerekse asıl ülkede yerlerine geçen Uygurlarda bu durum daha açık olarak görülmektedir. Yukarda da bahsettiğimiz gibi, İslâm coğrafyacıları, Hazar başkenti Etil şehrinin, Hatun’un oturduğu kısmının adını “Hatunbalıg” okunabilecek şekilde kaydetmişlerdir³⁸. Bu kayıt Türk şehircilik tarihindeki bir büyük vakıayı, Hatun Şehirleri gerçeğini gösteren ilk ve en açık işarettir.

Uygurların ülkesindeki “Hatun” şehirlerini, T’ang devri yıllıklarından çok, Liao çağı (907-1211) tarihlerinden öğreniyoruz. Ayrıca Uygur hükümdarlarının çinli konçuyuları için belirli saraylar yaptıkları da biliniyor³⁹. Bu saraylara kalabalık maiyetleri ile yerleşen konçuyular, bu gibi yerlerin kendilerinden sonra daimî bir yerleşme yeri olmasına vesile olmuşlardır.

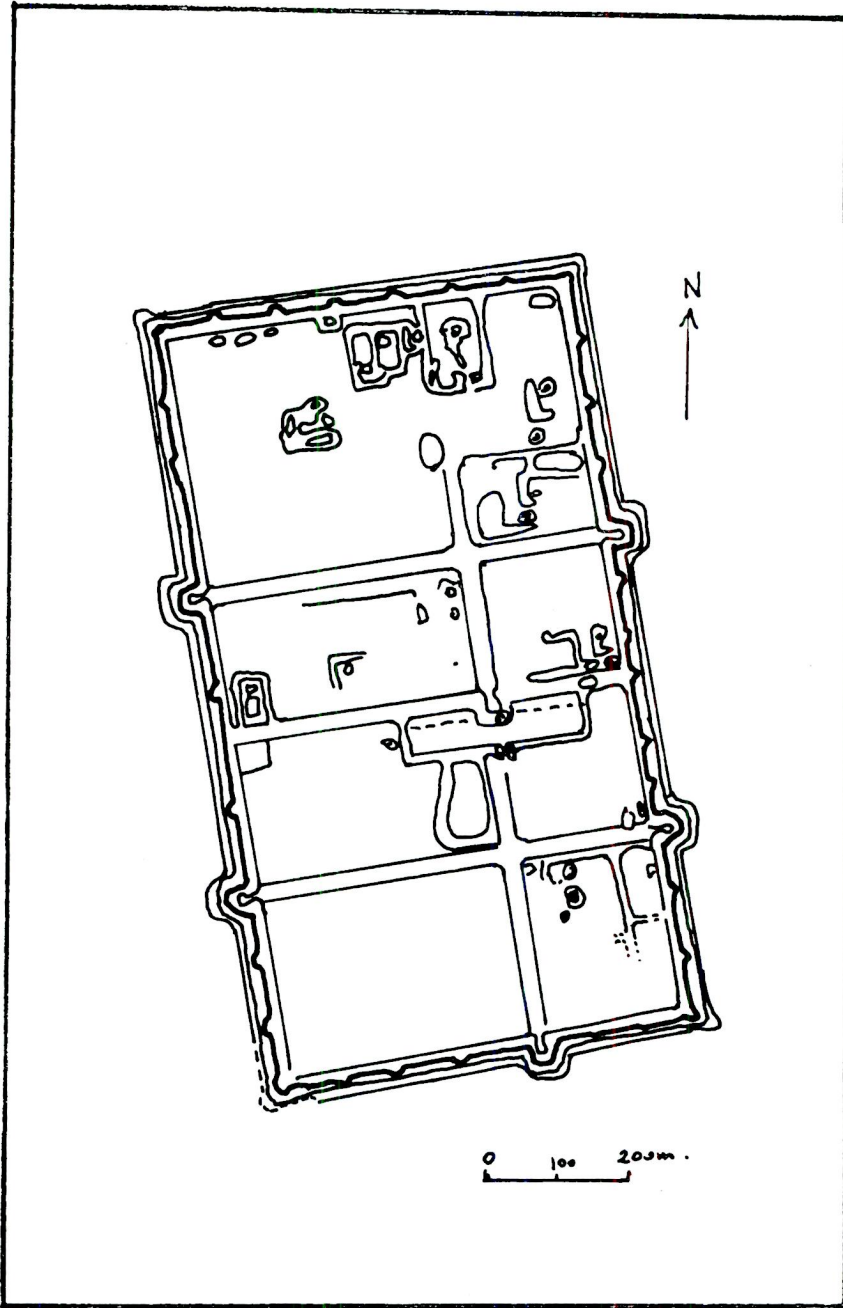
Uygur çağındaki Hatun şehirleri hakkında M. Matsui’nin bir tetkiki de vardır⁴⁰. P. Pelliot’nun bu tetkikten naklettiğine göre bu şehirlerden birisi Etsin-göl civarındadır. Buradaki Hatun Şehri, Birûnî ve Kaşgarlı’nın da varlığından söz ettikleri “Hatun-sını” olmalıdır. İkinci şehir, K’o-tun Ch’eng, 749 yıllarında inşa edilmiş olup, Sarı ırmağın kuzey bükümüne civarında idi⁴¹. Üçüncü bir

³⁸ A. Y. Yakubovsky bu ismi Han-balıg okumak temayülündedir (aynı eser); Daha önce Markwart Kapu-balıg şeklini tercih etmişti. S. P. Tolstov ise bunu Hatun-balıg olarak kabul ediyor “*Goroda Guzov*”, Sovetskaya Etnografiya. 1947/3 s. 48-102). Hazarlarda Hatun’un rolü için bk. D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazar*, Princeton 1954, s. 188; Keza bk. “*Hazarlar*”, İslam Ansiklopedisi, V. 397-408 (Z. V. Togan).

³⁹ B. Ögel, *Sino - Turcica*, Taipei 1964 s. 22-24.

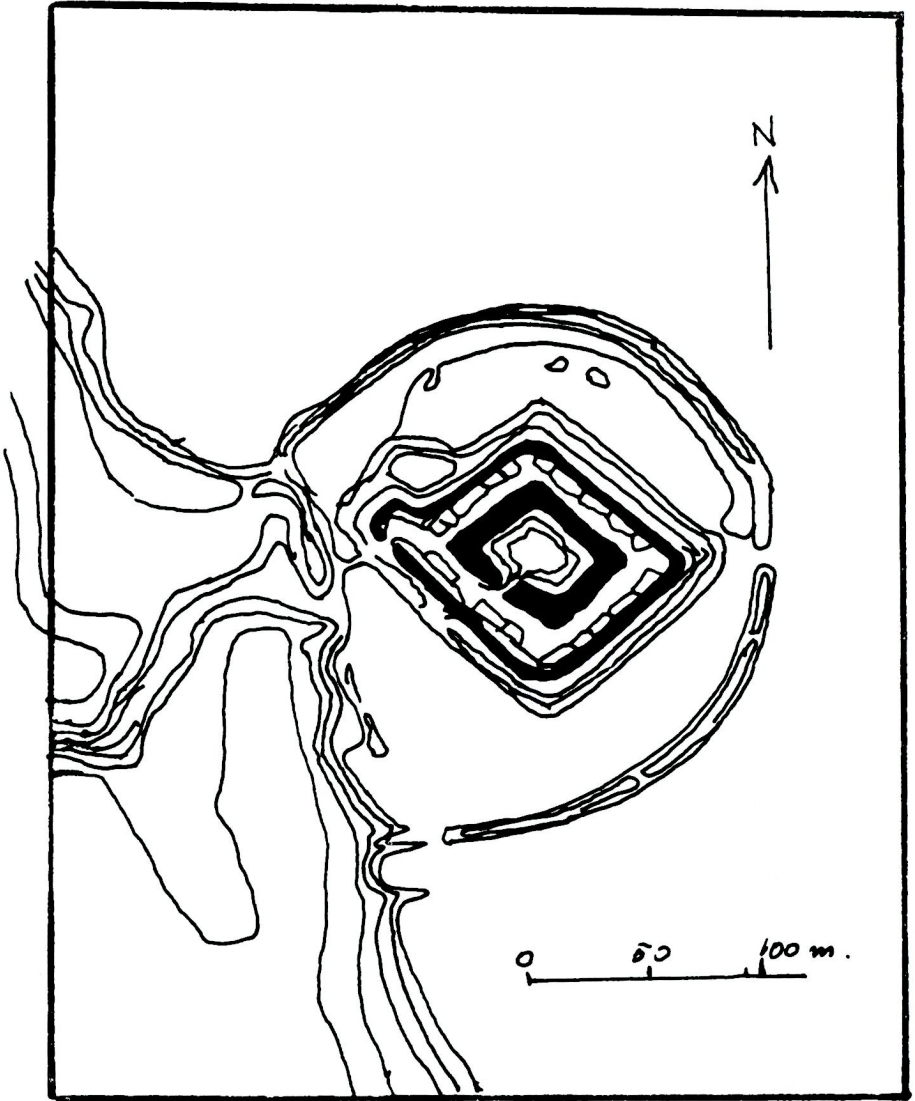
⁴⁰ P. Pelliot bahsediyor: “*A Propos des Comans*”, Journal Asiatique, 11 série, v. XV (1920), s. 125-185. Wittfogel de bu tetkikten faydalanmıştır.

⁴¹ P. Pelliot, aynı eser; W. Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, London 1942, s. 73.

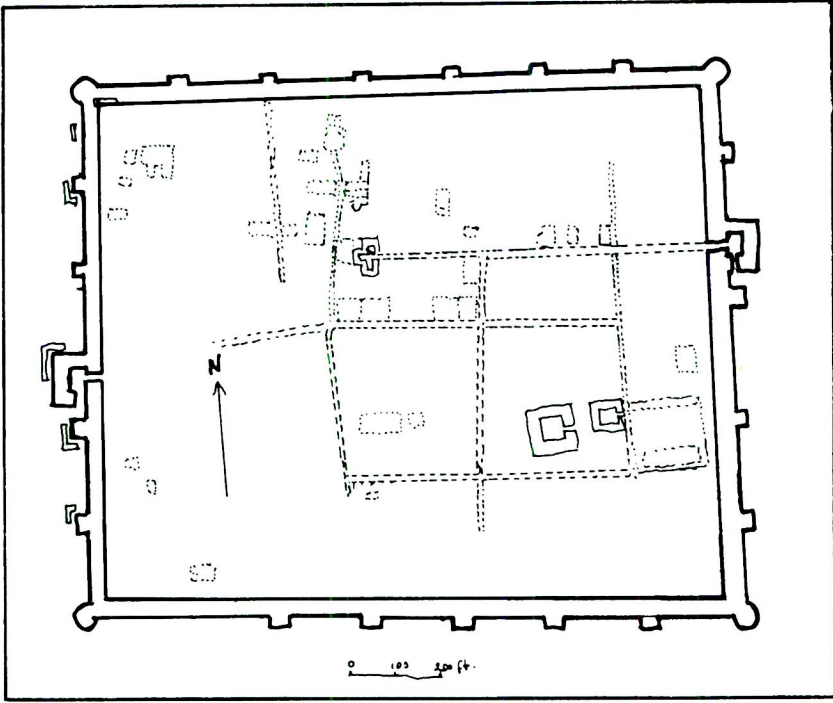

Çin - tolgoy Balgas

T. Baykara

Hatun - Kale

Kara - Hoto / Hatun - sini

Hatun şehri, Kerulen nehri kaynaklarına yakın bölgede idi⁴². Bu şehir daha aşağıda bahsedeceğimiz Çin Tolgoy-balgas ile bir olmalıdır. Hatun(K'o-tun) şehirlerinin dördüncüsü Orhun yöresinde olup, Yeh-lü Ta-shih'nin de geçtiği K'o-tun Ch'eng idi. Bu şehir muhtemelen Kökşin Orhun'la Orhun nehrinin birleştiği yörede bulunuyordu⁴³.

İslâm coğrafyacılarının bahsettikleri Hatun şehri'nden önce de söz edilmişti. Bu şehirden Çin kaynakları vasıtasıyla da haberdarız. Hatun şehri, Binket'den iki fersah mesafede ve Çirçik nehrinin kuzeyinde idi. T'angshu'ya göre Batı Göktürk Yabgusu Tu-lu, ülkesindeki iç mücadeleler sırasında bir ara bu şehre sığınmıştı⁴⁴. Çin kaynaklarında geçen "K'o-ho-toen Tcheng" ile, İslâm kaynaklarının "Khatun Kath"i şüphesiz aynı şehirdir.

* * *

I. HATIN - KALE

Ebülgazi Bahadır Han'ın bazı Türkmen hatunlarının hükümdarlık ettiklerinden bahsettiği⁴⁵ Sırderya boylarındaki Oğuz ülkesinde de bir "Hatun-kale" vardır. Bu hatun şehri, Cend'in 30 km kadar kuzeyinde ve Sırderya'nın eski bir yatağı üzerinde idi. Hatın-kale aynı yöredeki diğer Oğuz şehirleri plânında olup onlardan kuvvetli surları ile ayrılıyor. Bu kale, dairevi bir dış sur içinde, dörtgen iki içkaleden ibarettir. Dış surun yaklaşık olarak çapı 200 m. kadar olup, içkalenin bir kenarı 80 m. dir. İçkaleyi çevreleyen kerpiç surların kalınlığı tabanda 7 m. olup, yüksekliği bugün bile 4 m.ye ulaşmaktadır. Herhalde en dışta bir de hendek bulunuyordu. İçkale'nin kuzeybatı köşesindeki ek tahkimat, Sırderya nehri üzerindeki girişi kontrol ediyordu. Bazı yapı izleri de ihtiva eden bu şehirde kazılar yapan S. P. Tolstov'a göre Hatın-kale, milâd yıllarından

⁴² P. Pelliot, *aynu eser*; W. Minorsky, *aynu eser*; Wittfogel, s. 557, 558, 585; Bu şehir kuzey-batı Liao sınırının savunmasını sağlıyan bir müstahkem yerd.

⁴³ P. Pelliot, *aynu eser*; Wittfogel, s. 67: Hotung-city.

⁴⁴ E. Chavannes, *Documents sur le Tou-Kiue Occidentaux et notes additionelles*, St. Petersburg 1903, s. 58.

⁴⁵ *Şecere-i Terâkime* (neşr: A. N. Kononov), Moskova 1958 s. F. Sümer, "Oğuzlara ait destani mahiyette eserler", AÜDTCDF, XVII/3-4 (Tem-Eyl-Aralık 1959), s. 359-455, bilhassa: 394-395;

beri meskûn olmalıdır. Fakat ele geçen buluntuların çoğu, daha geç tarihlere aittir⁴⁶. Sırderya boylarındaki bu "Hatun-kale", kuvvetli yapısı ile Hatun-şehirlerinin koruyuculuk karakterini ortaya koyuyor.

2. HATUN - SINI

Kuvvetli surları ve önemli tahkimatı ile dikkati çeken bir diğer şehir Etsin-göl yöresindeki Kara-Hoto'dur. Çin elçisi Wang Yen-te, 981 yılında Kao-ch'ang Uygurlarına giderken Ho-lo-ch'uan şehir harabelerini görmüştü. Elçinin belirttiğine göre burada T'ang devrinde bir Uygur prensesi oturuyordu. Yine burada sıcak su kaynakları da vardı ki, bu kaynaklar daha geç tarihlerde bile (Ming devrinde, XVII. yy'dan sonra) Hatun-bulag adını taşıyordu⁴⁷. Etsin-göl civarındaki bu şehir, varlığını El-Biruni⁴⁸ ve Kaşgarlı'nın da⁴⁹ bildirdiği "Hatun-sını" ile aynı olmalıdır. Tangutlar bu şehri XI. yüzyılın ilk yarısında Kıpçak Türklerinin elinden almışlardı⁵⁰.

P. K. Kozlov⁵¹, S. A. Stein⁵² ve Sven Hedin⁵³ heyetleri tarafından tetkik edilen, Etsin-göl'ün bir kolu üzerindeki Kara-hoto harabelerinin Hatun-sını ile aynı olduğu sanılmaktadır⁵⁴. Gayri muntazam dörtgen şekil arzeden surlarından kuzeydeki duvarı 445, güney 425, doğu 405 ve batıdaki de 357 m. uzunluğunda idi. Kara-hoto'nun görülen harabelerinin Türk devriyle ilişiği şüphelidir. Ancak muhakkak ki Uygur Hatununun hatırasına bağlanan ilk yerleşmeden pek çok hatıralar saklamaktadır. Surları pek kuvvet-

⁴⁶ S. P. Tolstov, "Rezultati Istoriko - Arkheologičeskiy İssledovany 1961 g. na drevnikh ruslakh Sır - Dar'ı", SA, 1962/4, s. 124-148.

⁴⁷ Dr. Özkan İzgi, The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang (981-984), Harvard Univ. 1972.

⁴⁸ El - Biruni, *Al - Qanun'l - Mas'üdü*, Hydarabad 1954, s. 563.

⁴⁹ Kaşgarlı, *Divan*, III, 138.

⁵⁰ P. Pelliot, *Notes on Marco - Polo*, Paris 1959, I, 637-638; Z. V. Togan, Giriş, s. 454, hş. 265.

⁵¹ P. K. Kozlov, *Mongoliya i Amdo i Mertvy Gorod Khara - Khoto*, Moskva 1948, s. 77.

⁵² S. A. Stein, *Innermost Asia*, London 1928, I, 438.

⁵³ F. Bergman - G. Bexell - B. Bohlin - G. Montell, *History of the Expedition in Asia*, part IV, Stockholm 1945, I, 148.

⁵⁴ W. Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, London 1942, s. 73; Z. V. Togan, Giriş, s. 454, haşiye: 265.

lidir ve tabanda eni 6, yukarda 3m. olup, yükseklikleri de yer yer 9 m.ye erişmektedir. Surlar muntazam aralıklarla kulelerle desteklenmiş, giriş kapıları L şeklindeki ek tahkimatla kuvvetlendirilmiştir.

Hatun-sını bu kuvvetli surları ile, Hatun şehirlerinin başlıca karakteristik özelliğini gösteriyor. Birûnî ve Kaşgarlı'daki adın gereği olan "sın", bugün surlar dışında, kuzey-batıda bir türbe olarak görülmektedir. Bu türbede tetkikler yapan G. A. Pugaçenkova'ya göre yapı, XIV. yüzyıla ait hususiyetler göstermektedir⁵⁵. Fakat türbenin üzerinde kurulduğu mezarın aslı, daha eski tarihlerden beri mevcut olmalıdır. Belki de, şehrin kurucusu Uygur hatununun mezarıdır.

3. HATUN - ŞEHİRİ/H'O - TUN - HOT

Hatun şehirleri arasında, burada sözünü edeceğimiz sonuncu misal, bugünkü adı Çin Tolgoy-balgas olan eski H'o-tun-Hot, yani Hatun şehridir. Bugünkü Moğolistan'da, Bulgan Aymak'da, Orhun ve Tula nehirleri arasında, Hadasan kasabasının 20 km kadar batısındadır. Uygur çağına ait bu "Hatun şehri", X. yüzyılın sonlarında Liao / Kidanlar tarafından tamir edilmişti⁵⁶. Bu yer ilk adından da anlaşılıyor ki, Uygur çağı şehirlerinden biridir. Liao tarihi, bu şehrin etrafına 1003 tarihinde bir sur çekildiğini belirtir. 1004 tarihinde de adlandırılmış, ancak hemen o veya ertesi yıl K'o-tun adı Chen Chou olarak değiştirilmiştir⁵⁷. Son ismin anlamından da anlaşılıyor ki (garnizon şehri mânasında), burası hayli müstahkem bir şehirdir.

Günümüzdeki kalıntılara göre Chen Chou, 500 × 1000 m. boyutlarında muntazam dikdörtgen bir plâna sahiptir. Hafif kuzey-batıya yönelmiş kuzey-güney doğrultusunda olup, kuvvetli surları,

⁵⁵ G. A. Pugaçenkova, "Pamyatnik Musül'manskogo Žodçestva v Khara - Khoto", Sovetskaya Arkheologiya, 1965/3, s. 258-262.

⁵⁶ S. V. Kiselev, "Drevniye Goroda Mongolii", Sovetskaya Arkheologiya, 1957/2, s. 91-101.; Kh. Perlee, "Kidanskiye Goroda i Poseleniya na Territorii Mongolskoy N. R.", Mongolskoy Arkheologičeskiy Sbornik, Moskva 1962, s. 55-62.

⁵⁷ Liao-shih'de 1003 tarihinde K'o-tun şehrine sur yapıldığını, 1004 tarihinde ise, isminin Chên Chou olarak değiştiğini kaydeder: Wittfogel, 585; bu şehrin inşası bir Liao kraliçesi, yani "Hatun"una izafe edilir: *ayn eser*, s. 137, 200. Bu "hatun" 1006'larda hapsedilmiştir ki, isim değiştirmesi de belki bu olaylarla ilgilidir. Anlaşıyor ki, şehrin yerinde, daha eski bir yerleşme, yani Uygur çağı Hatun-şehri bulunmaktadır.

muntazam aralıklı kulelerle takviye edilmiştir. Liao shih'nin içinde 20.000 atının bulunduğu söz ettiği Hatun-şehri de bu olmalıdır. Zira bu şehir, Liao ülkesinin kuzey-batı sınırlarını koruyan müstahkem şehirlerden birisi idi.

Çin Tolgoy-balgas, bugünkü hüviyetiyle bir Liao / Kidan şehri kabul edilmekle beraber, Türk çağının bir "Hatun-şehri" üzerinde kurulduğu da kesinlikle bellidir. Zaten bulunduğu yer olan Orhun-Tula nehirleri arası, Hunlardan beri, Türklerin esas dayanak sahalardan birisidir.

Bu şehirlerin kalıntılarının tetkikinden anlaşılıyor ki, Hatun şehirleri, öncelikle pek kuvvetli bir savunma sistemine sahiptirler. Hatun-sını etrafında cereyan eden savaşlar, Kaşgarlı'daki akislerine göre hayli çetin cereyan etmiştir. Tulu yabgu'nun sığındığı Hatun şehrinin de kuvvetli bir savunma düzenine sahip olduğu düşünülebilir. Hatun şehirlerinin herşeyden önce mükemmel savunma düzenine sahip olmaları, zaten onların kuruluş gayelerinden birisi ve başlıcası idi.

Türk şehircilik tarihinde, önemli ve özel bir yeri olan Hatun şehirlerinin daha pek çok örneğinin bulunduğu şüphe yoktur⁵⁸. Ana görevleri koruyuculuk olan bu şehirlerin hepsi de, herşeyden önce kuvvetle tahkim edilmişlerdir. Tabii ki sadece müdafaa değil, diğer ihtiyaçlar da düşünülmüştür. Bu yerlere san'atkâr ve diğer ustalar da geliyorlardı⁵⁹. Ayrıca kervanlar da böyle şehir ve kaleleri sık sık ziyaret ederlerdi. Bütün bu yönleriyle, ana görevleri koruyuculuk olan bu kale ve yerleşmeleri, doğrudan "Şehir" olarak da alabiliriz. Zaten kaynaklardaki isimler de bunun böyle kabul edildiğini göstermektedir (balık-kath-ch'eng ve kale).

Hatun şehirleri, Türk şehircilik tarihinin en dikkate değer özelliklerinden biridir. Ayrıca Türk içtimai hayatının kadına verdiği önemin de açık bir gerçeğidir.

⁵⁸ Kuzey Kafkasya'daki "Gatin-kale" için bk. SA, 1959/2, s. 291 (khronika); Anadolu'da bu tür isimler "Kadın-hanı" gibi birçok yer adlarında da yaşamaktadır.

⁵⁹ 54. notta adı geçen "Hatun"un ordusuna birçok sanatkârlar geldiği de Liao tarihinde kaydedilmiştir: *Wittfogel*, s. 200.